

כולם נשא הרוח?

מיפוי כמותי של תופעת החילון ועזיבת
הדת בחברה הדתית-לאומית

אריאל פינקלשטיין

טבת תש"פ | ינואר 2020

כולם נשא הרוח?

מיפוי כמותי של תופעת החילון ועזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית

אריאל פינקלשטיין

טבת תש"פ | ינואר 2020

כל הזכויות שמורות

תנועת נאמני תורה ועבודה

קיבוץ בארות יצחק, 6090500

02-5611761

תקציר

תופעת החילון ועזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית נידונה רבות בשנים האחרונות. מסמך זה סוקר באופן השוואתי את המחקרים והסקרים שנעשו בנושא ומעמיק בנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שעליהם מבוססים מרבית הפרסומים בנושא המבקשים להצביע על תופעה נרחבת של חילון המגיע עד לכדי כמעט 50%. המסמך מצביע על שלושה ממצאים עיקריים המלמדים, כל אחד בנפרד וכולם ביחד, כי שיעור העוזבים את הדת העדכני בחברה הדתית-לאומית נמוך בהרבה:

1. על פי נתוני הסקר החברתי ישנה ירידה משמעותית בעשור האחרון בהיקף העוזבים את הדת. בעוד בשנת 2007 מבין אלו שגדלו בבית דתי 50.5% טענו שהפכו למסורתיים או חילונים, הרי שבשנת 2018, רק 41.8% טענו שהפכו למסורתיים או חילונים. למעשה, סקרים ומחקרים אחרים מהשנים האחרונות אף הצביעו על שיעור נמוך יותר של עזיבת הדת בקרב אלו שגדלו כדתיים: מכון פיו הצביע על שיעור של 40.2% ההופכים למסורתיים או חילונים, קמיל פוקס ושמואל רוזנר הצביעו על שיעור נמוך יותר של 33% וד"ר עדו ליברמן הצביע על שיעור של 21.2%.

2. נתוני הסקר החברתי מלמדים על פערים משמעותיים בהיקפי עזיבת בין צעירים למבוגרים. על פי נתוני 2018, מבין כלל אלו שגדלו בבית דתי לא חרדי 51.8% נשארו דתיים (לא כולל דתיים שהפכו לחרדים), אך בעוד בקרב המשיבים בגילאי 20-49 61% נשארו דתיים הרי שבקרב המשיבים מעל גיל 50 מדובר ב-41.7% בלבד. בשל טעות הדגימה לא ניתן להציג נתונים על דתיים שהפכו לחרדים לפי גיל, אך יש אינדיקציות לכך שביחד עם המשיבים שהפכו לחרדים הרי שכמעט 70% מהמשיבים בגילאי 20-49 שגדלו בבית דתי נשארו דתיים, כך שבקירוב רק 30% עזבו את הדת. בדומה לכך, בנתוני סקר מכון פיו נמצא כי בקרב המשיבים בגילאי 18-49 שגדלו בבית דתי שיעור העוזבים את הדת עומד על 29.9% בעוד שבקרב המשיבים מעל גיל 50 שיעור העוזבים את הדת עומד על 52.9%.

מכיוון שבדרך כלל גיבוש הזהות הדתית מסתיים עד גיל 30 הרי שלא ניתן לייחס את הפערים המשמעותיים הללו בין הדורות לעזיבה עתידית של הדת הצפויה כאשר הצעירים יתבגרו. הדבר מלמד כי הנתונים המוצגים בדרך כלל על היקפי עזיבת הדת מושפעים מהיקף רחב של חילון בקרב ילידי שנות ה-20 עד שנות ה-60. היקפי החילון בתקופה זאת - הקשורים ככל הנראה להגירה מארצות האסלאם לישראל ולמאורעות השואה - היו גבוהים במיוחד, אך נראה שהדבר אינו מלמד על מגמות עדכניות של היקפי החילון בחברה הדתית-לאומית כיום.

3. מלבד הקטגוריות חרדי ודתי מציג הסקר החברתי שלוש קטגוריות נוספות: מסורתי-דתי, מסורתי לא כל כך דתי וחילוני. רבים מסווגים את המסורתי-דתי כמי שעזב את החברה הדתית או לכל הפחות כמי שרמת דתיותו נחלשה באופן משמעותי, אך נתונים אחרים העולים מהסקר החברתי עצמו מלמדים שככל הנראה התמונה מורכבת יותר. כך, 29.9% מהגברים מהמסורתיים-דתיים הולכים תמיד עם כיסוי ראש מטעמים דתיים (כיפה). כמו כן, נמצא כי רק 42.7% מהמסורתיים-דתיים שגדלו בבית דתי השיבו כי במהלך חייהם הפכו לפחות דתיים, לעומת 42.3% שטענו שמידת הדתיות שלהם לא השתנתה לאורך חייהם ו-15% שטענו שהם הפכו ליותר דתיים(!). בנוסף, כרבע מבין המסורתיים הלא כל כך דתיים שגדלו בבית דתי טענו כי מידת דתיותם לא השתנתה לאורך חייהם. כמו כן, בנתוני סקר פיו נמצא כי מבין אלו שגדלו כדתיים והפכו למסורתיים, 42.1% מעידים על עצמם שהם שומרים בקפדנות על המסורת הדתית היהודית.

לסיכום, על אף שקשה לנקוב בשיעור מדויק של עזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית, ניתן להעריך שגם לפי נתוני הסקר החברתי ומכון פיו, בקרב צעירים בגילאי 20-50 שיעור זה עומד על כ-25%.

הקדמה

מסמך זה מבקש לשפוך אור על היקף תופעת החילון ועזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית בישראל. תופעת עזיבת הדת בעולם היהודי היא תופעה עתיקה וידועה שהתעצמה בעיקר בעידן המודרני. העוזבים את הדת זכו בישראל לכינויים שונים, שהידועים שבהם הם "חוזרים בשאלה" ו"דתל"שים". בשנים האחרונות ישנו דיון ציבורי באשר להיקף התופעה בחברה הדתית-לאומית. מטרתו של מסמך זה היא להציג ולנתח באופן מעמיק את המחקרים והסקרים שמהם ניתן ללמוד על היקף תופעה זו, מתוך רצון להציג מבט רחב ככל הניתן. כפי שאבקש להראות, העמקה בממצאים מגלה כי חלק מהפרסומים בתקשורת בנושא אינם מדויקים ולא משקפים מהימנה את המציאות.

חשוב להדגיש כי ישנו קושי מובנה לאמוד את היקף התופעה מכיוון שההגדרה "דתי" הינה מיסודה הגדרה אמורפית למדי הכוללת ממד סובייקטיבי משמעותי. להגדרתו של אדם כדתי או לא דתי ישנם היבטים רבים ומגוונים: היבטים תיאולוגיים-אמוניים (אמונה באלוהים, בתורה מסיני או ב"ג העיקרים), היבטים פרקטיים (שמירת מצוות) והיבטים סוציולוגיים (למשל: חבישת כיפה). כמו כן, במובנים רבים תופעת הדתיות מצויה על רצף והיא איננה דיכוטומית, כך שעבור אנשים רבים קשה לקבוע האם הם "חזרו בשאלה", או "עזבו את הדת". עם זאת, נראה שניתן להציג קווים כלליים בסוגיה זו כפי שביקשו לעשות מספר סקרים ומחקרים, אלא שיש לבחון היטב את המתודולוגיה שנקטה בכל מחקר.

הפרק הראשון של מסמך זה יוקדש לבחינת היקף החברה הדתית-לאומית בישראל. כפי שאבקש להראות, שאלה זו עצמה שנויה במחלוקת, ויש לכך השלכות גם בנוגע לניסיונות למפות את שיעור העוזבים את הדת מקרב הדתיים-לאומיים. הפרקים שלאחר מכן מוקדשים לבחינת הסקרים והמחקרים שנעשו בנושא עזיבת הדת בעשור האחרון, מתוך ניסיון להשוות ביניהם ולבחון עד כמה שניתן להצביע על מגמה כללית המגשרת בין הממצאים השונים. דגש מרכזי יינתן לנתוני הסקר החברתי השנתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בשנים 2007-2018, וכן לנתוני סקר מכון פיו שנערך בישראל בשנים 2014-2015.

ברצוני להודות לאייל ברגר שסייע לי רבות בהבנת נתוני סקר מכון פיו, וכן לדרור יהב שסייע גם הוא בליבון והבנת נתונים אלו.

1. שיעור החברה הדתית-לאומית מהציבור היהודי בישראל

סקרים ומחקרים שונים מבקשים לעמוד על היקפה של החברה הדתית-לאומית ביחס לאוכלוסייה היהודית בישראל. להלן אבקש להציג את הסקרים והעבודות העדכניות בנושא זה על מנת להציג תמונה רחבה ככל הניתן בסוגיה זו.

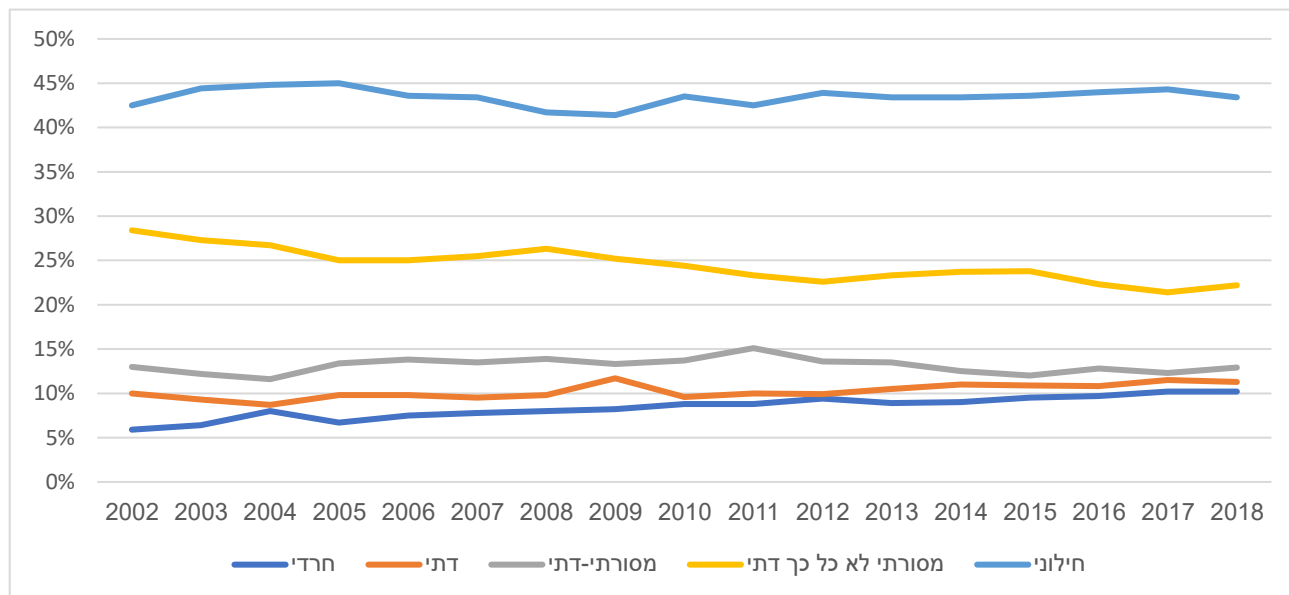
הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עורכת בכל שנה החל משנת 2002 את "הסקר החברתי", סקר המספק מידע על תנאי החיים של האוכלוסייה בגיל 20 ומעלה, ובוחן את עמדות הפרטים לגבי היבטים שונים של חייהם. הסקר מבוסס על מדגם חדש בכל שנה של כ-7,500 משתתפים. בין היתר, מציג הסקר החל משנת 2002 מידע על הגדרת הדתיות של אוכלוסיית ישראל היהודית, בחלוקה לחמש קטגוריות: חרדי, דתי, מסורתית-דתי, מסורתית לא כל-כך דתי וחילוני.¹ נתוני הסקר לאורך השנים בנושא זה מוצגים בלוח ובתרשים הבאים.

לוח 1.1. התפלגות הציבור היהודי מעל גיל 20 בישראל בחלוקה לסוג דתיות, נתוני הסקר החברתי: 2002-2018 (באחוזים)

שנה	חרדי	דתי	מסורתית-דתי	מסורתית לא כל כך דתי	חילוני
2002	5.9%	10.0%	13.0%	28.4%	42.5%
2003	6.4%	9.3%	12.2%	27.3%	44.4%
2004	8.0%	8.7%	11.6%	26.7%	44.8%
2005	6.7%	9.8%	13.4%	25.0%	45.0%
2006	7.5%	9.8%	13.8%	25.0%	43.6%
2007	7.8%	9.5%	13.5%	25.5%	43.4%
2008	8.0%	9.8%	13.9%	26.3%	41.7%
2009	8.2%	11.7%	13.3%	25.2%	41.4%
2010	8.8%	9.6%	13.7%	24.4%	43.5%
2011	8.8%	10.0%	15.1%	23.3%	42.5%
2012	9.4%	9.9%	13.6%	22.6%	43.9%
2013	8.9%	10.5%	13.5%	23.3%	43.4%
2014	9.0%	11.0%	12.5%	23.7%	43.4%
2015	9.5%	10.8%	12.0%	23.8%	43.6%
2016	9.7%	10.9%	12.8%	22.3%	44.0%
2017	10.2%	11.5%	12.3%	21.4%	44.3%
2018	10.2%	11.3%	12.9%	22.2%	43.4%

¹ הנתונים המוצגים להלן מבוססים על הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הסקר החברתי 2017, עמ' 74. נתוני 2018 הופקו על בסיס מחולל הלוחות של הסקר החברתי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

תרשים 1.1. התפלגות הציבור היהודי מעל גיל 20 בישראל בחלוקה לסוג דתיות, נתוני הסקר החברתי: 2018-2002 (באחוזים)

נתוני הסקר החברתי מצביעים על עלייה משמעותית לאורך השנים בשיעור הציבור החרדי מכלל הציבור היהודי, לעומת עלייה קלה, מ-10% ל-11.3%, בשיעור הציבור הדתי. מנגד, בציבור החילוני ישנה עלייה קלה, ואילו בציבור המסורתי הלא כל כך דתי ישנה ירידה משמעותית לצד יציבות בציבור המסורתי-דתי. לאור נתונים אלו, יש המבקשים לאמוד את היקפו של הציבור הדתי-לאומי בכ-11.3% מהאוכלוסייה היהודית, אך מחקרים וסקרים אחרים שבהם הוצגו הקטגוריות הדתיות השונות באופן אחר, מצביעים על כך שהיקף ציבור זה גדול יותר, כפי שנציג להלן.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עורכת סקר יסודי נוסף, סקר כוח אדם, המציג נתונים מעודכנים ומפורטים על כוח העבודה בישראל, היקף האבטלה וכדומה². החל משנת 2014 דוגם סקר מקיף זה גם את ההגדרה הדתית של הנדגמים, כמתואר בנתונים שלהלן. בסקר זה ניתנה רק הגדרה אחת של מסורתיות, ומנגד ניתנה קטגוריה נוספת בין חרדי ודתי, ששמה "דתי מאוד". כמו כן ניתנה לנדגמים האפשרות להגדיר את אורח חייהם כ"מעורב", אפשרות שבחרו בה למעלה מ-3% מהמשיבים³. בלוח הבא מוצגים נתוני סקר כוח אדם לאורך השנים.

² חשוב להדגיש שהסקר לא דוגם רק את ציבור העובדים, אלא את כלל האוכלוסייה.
³ הנתונים המוצגים מבוססים על איסוף נתוני לוח 1.35 המופיע בסקרי כוח אדם בשנים 2014-2017.

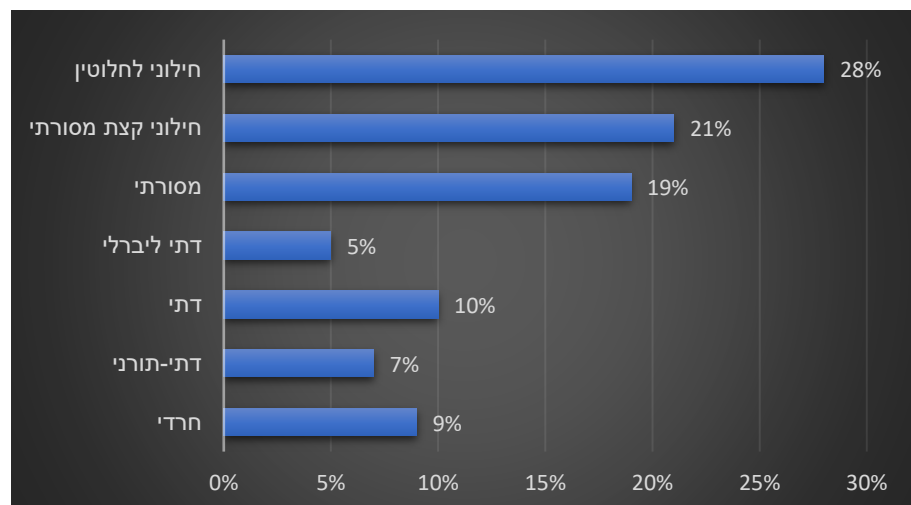
לוח 1.2. התפלגות הציבור היהודי בישראל מעל גיל 15 בחלוקה לסוג דתיות, נתוני סקר כוח אדם:
2014-2017 (באחוזים)

2017	2016	2015	2014	
9.5%	9.3%	6.8%	6.7%	חרדי
2.2%	2.1%	1.8%	1.8%	דתי מאוד
12.2%	12.0%	15.6%	15.5%	דתי
25.7%	26.3%	31.2%	30.6%	מסורתי
46.9%	46.7%	41.2%	41.4%	חילוני
3.2%	3.3%	3.1%	3.3%	אורח חיים מעורב

ניתן לראות שמשקלה של הקבוצה הדתית בסקר זה גדול יותר מאשר בסקר החברתי. אם נחשיב את המגדירים את עצמם בקטגוריה "דתי מאוד", כחלק מהמגזר הדתי, הרי שלפי נתונים אלו היקף הדתיים נע בין 14.1% ל-17.4% בשנים השונות. אמנם סקר זה מתייחס לציבור החל מגיל 15, ולא החל מגיל 18 או 20 כמו בשני הסקרים הקודמים, ולפיכך ניתן לטעון שהדבר אמור להעלות את היקפו של הציבור הדתי. עם זאת, בהיקפו של הציבור החרדי לא נרשם גידול דומה, ולכן נראה שאין בהסבר זה לבדו לתת פשר לפער הנתונים בין הסקרים.

סקר נוסף בנושא זה ערכו העיתונאי שמואל רוזנר והסוקר קמיל פוקס במסגרת כתיבת ספרם "יהדות ישראלית: דיוקן של מהפכה תרבותית" שפורסם בשנת 2018. בסקר, שדגם 3,005 נשאלים, הציגו רוזנר ופוקס שלוש קטגוריות שונות של דתיות מלבד חרדיות: דתי-תורני, דתי ודתי-ליברלי. כמו כן, הוצגו לנשאלים הקטגוריות: מסורתית, חילוני קצת מסורתי וחילוני לחלוטין.⁴ נתוני הסקר מוצגים בתרשים הבא.

תרשים 1.2. התפלגות הציבור היהודי בישראל מעל גיל 18, בחלוקה לסוג דתיות, נתוני סקר רוזנר ופוקס 2018

⁴ רוזנר ופוקס, 2018, עמ' 226-227.

נתוני סקר זה מצביעים על כך שהציבור הדתי שאינו חרדי מהווה 22% מהציבור היהודי בישראל, בחלוקה לשלוש קבוצות: דתיים-תורניים המהווים 7% מהציבור בישראל, דתיים המהווים 10% ודתיים-ליברליים המהווים 5%. לאור ההיקף הנמוך יחסית של חרדים בסקר זה ניתן לשער שחלק מהמגדירים עצמם כדתיים-תורניים הם בעלי השתייכות כלשהי לחברה החרדית.⁵ ניתן גם לשער שחלק מהמגדירים את עצמם כדתיים-ליברלים אינם בדיוק דתיים-לאומיים קלאסיים שכן כפי שצינו רוזנר ופוקס עצמם, 36% מהגברים המזדהים כדתיים ליברליים בסקר אינם חובשים כיפה ו-10% מהדתיים הליברלים הם ככל הנראה קונסרבטיבים ורפורמים.⁶ על כל פנים, אין ספק כי במחקר זה היקף הדתיים גבוה בהרבה מאשר בנתוני הסקרים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

מחקר מקיף של המכון הישראלי לדמוקרטיה על החברה הדתית-לאומית שפורסם בשנת 2014 יכול לסייע בהבנת הפערים בין המחקרים השונים, ובשל כך נרחיב מעט במתודה שבה השתמשו החוקרים במחקר זה. המחקר מבוסס על סקר שנערך בקרב מדגם מייצג של 4,597 יהודים מעל גיל 18 בישראל, שהתבצע בשני שלבים. בשלב הראשון נשאל כל נדגם, "האם אתה מרגיש חלק מהציבור הציוני-דתי?" ונמצא כי 28.7% השיבו כי הם שייכים לציבור הציוני-דתי במידה רבה או במידה רבה מאוד. בשלב השני הקשיחו החוקרים את הפרמטרים ושאלו את הנדגמים "באיזו מידה היית אומר שאתה שייך למגזר הדתי-לאומי גם לפי אורח החיים שלך וגם לפי השקפותיך?".⁷ החוקרים הציגו שני נוסחים שונים של תשובות. בנוסח הראשון לא השתנה היקף ההשתייכות לחברה הדתית-לאומית על אף הקשחת תנאי ההשתייכות (28.7%). בנוסח התשובות השני נמצא כי 22% מהציבור היהודי הגדירו את עצמם כשייכים למחנה הדתי-לאומי במידה רבה מאוד או רבה, הן לפי אורח חייהם והן לפי השקפתם. מטעמי זהירות מתודולוגית החליטו החוקרים לדבוק בנוסח השני.⁸

במסגרת המחקר נשאלו אלו שהגדירו את עצמם כמשתייכים לחברה הדתית-לאומית (ה-22%) על ההגדרה העצמית הדתית שלהם והדבר העלה ממצאים מעניינים: נמצא כי 31% מתוכם הגדירו את עצמם כדתיים-לאומיים, 24% כמסורתיים-דתיים, 12% כדתיים ליברלים/מודרניים, 11% כחרדים, 9% כמסורתיים לא-דתיים, 6% כחרד"לים/תורניים ו-3% כחילוניים. על פי נתונים אלו הרי שהקבוצה הדתית-לאומית, הקבוצה החרד"לית/תורנית והקבוצה הליברלית/מודרנית, שהן קבוצות המזוהות לרוב עם החברה הדתית-לאומית מהוות רק 50% מקבוצות המדגם של המשתייכים לחברה הדתית-לאומית. מנגד, יש קבוצה גדולה של אנשים המגדירים את עצמם כמסורתיים וקבוצה גדולה של חרדים הרואים את עצמם כשייכים לחברה הדתית-לאומית.

למעשה, על פי סקר זה קבוצות הדתיים-לאומיים, חרד"לים/תורניים וליברלים-מודרניים, מהוות למעשה 11% מהציבור היהודי בישראל באופן דומה לשיעור המגדירים את עצמם כ"דתיים" בסקר החברתי. לאור זאת, ציינו החוקרים כי "המחנה הדתי-לאומי גדול בהרבה משיעור הדתיים בלבד, בגלל ה'נספחים' הרעיוניים, ובמידה מסוימת לפחות גם ההתנהלותיים, שהצטרפו אליו מהקבוצות

⁵ תובנה זה עולה גם מכך, שכפי שנראה להלן, בסקר זה מבין אלו שגדלו בבתי חרדים 8% טענו שהם כיום דתיים-תורניים, ועוד 15% טענו שעברו לאחת מקבוצות האחרות (מדתיים ועד לחילונים לחלוטין). היקף כזה של עזיבת החברה החרדית אינו מתואם עם סקרים אחרים בנושא ומכאן שככל הנראה ישנה זיקה חלקית בין הגדרת דתי-תורני לבין זהות חרדית. הדבר גם עולה מכך שבסקרים אחרים היקפו של הציבור הדתי-תורני נמוך בהרבה מאשר בסקר זה (ראו למשל במחקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה המוצג להלן).

⁶ רוזנר ופוקס, 2018, עמ' 150, ובהערה.

⁷ הקשחת הפרמטרים התבטאה במעבר משאלה על תחושת השתייכות לשאלה על הזדהות הן באורח החיים והן מבחינה תפיסתית. כמו כן, החוקרים חשבו שאולי ישנו הבדל בין המונח ה"ציוני-דתי" והמונח "דתי-לאומי".

⁸ הרמן, 2014, עמ' 23-24.

האחרות. פירוש ההרחבה ההשתייכותית הזאת הוא שנתוני למ"ס מטעים במידת מה, אם משתמשים בהם כאמת המידה הבלעדית להערכת גודל המחנה הדתי-לאומי, שגודלו למעשה אינו סטטי.⁹

התובנה המשמעותית העולה בהקשר זה מהמחקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה היא, כפי שצינו החוקרים עצמם, ש"בשיח ובחשיבה של הציבור הישראלי-יהודי היום המחנה הדתי-לאומי הוא קטגוריה חברתית-פוליטית שההשתייכות אליה אינה מושתתת על דתיות גרדא".¹⁰ אם כן, הזהות הדתית-לאומית אינה זהות סטטית וקבועה אלא היא היברידית ונזילה, כך שהיא מורכבת מקבוצות שונות בעלות רמות שונות של השתייכות לחברה הדתית-לאומית.

לאור זאת, מובן שאופן ניסוח השאלות בסקרים ובמחקרים השונים וקביעת הקטגוריות השונות המוצגות לנשאלים, היא זו המביאה לפערים הגדולים בין הסקרים השונים. המונחים "דתי" ו"דתי-לאומי" נתפסים בדרך כלל כחופפים, אך הסקרים מלמדים שהדבר איננו מדויק. למסקנה זאת ישנה חשיבות לא מבוטלת גם עבור הניסיון למפות את תופעת עזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית, ונתייחס לכך בהמשך דברינו.

2. היקפי החילון בחברה הדתית-לאומית: מחקרים היסטוריים

מחקרים שנעשו בשנות השבעים והתשעים ביקשו לבחון את היקף תופעת החזרה בשאלה בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי. מרדכי בר-לב הצביע באופן כללי על כך שכ-20% מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי יוצאים בשאלה, אם כי טען כי ישנו קושי להצביע על אחוז מדויק בשך כל שהחלוקה בין דתיות לחילוניות אינה דיכוטומית, כך שקיום אורח חיים דתי יכול להתקיים על רצף מסוים.¹¹ מחקר של מכון גוטמן משנת 1993 מצא בנוגע לכלל האוכלוסיה היהודית (כולל החרדים) כי מבין אלו שהגדירו את את בית הוריהם כבית שבו "מקפידים לשמור" על המסורת היהודית 6% טענו שהם עצמם אינם שומרים כלל ו-22% הגדירו את עצמם כמסורתיים, וכי מבין אלו שהגדירו את בית הוריהם כבית שבו "שומרים במידה רבה" על המסורת היהודית, 7% טענו שאינם שומרים כלל, ו-44% טענו שהם מסורתיים.¹²

⁹ שם, עמ' 44. למעשה, הגדרה עצמית של חרדיים ומסורתיים-דתיים כמשתייכים לחברה הדתית-לאומית עלתה גם בסקר החברתי של שנת 2009. בסקר זה נשאלו הנדגמים, בין היתר, "לאיזה זרם ביהדות אתה שייך" והתשובות האפשריות לשאלה זו היו אורתודוקסי, קונסרבטיבי, רפורמי או דתי-לאומי. יש לתמוה על הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שהגדירה "דתי-לאומי" כזרם ביהדות, כיוון שעל פניו ההגדרה "דתי-לאומי" היא הגדרה סוציולוגית או השקפתית שאינה מנוגדת להגדרה האורתודוקסית. ככל הנראה בשל כך, ובשל ההקשר האמריקאי של המונח "אורתודוקסי" שלישי מהציבור הדתי והחרדי בחר להגדיר את עצמו כמי שאינו משויך לשום זרם. על כל פנים, נמצא כי 20.3% מהמסורתיים הדתיים הגדירו את עצמם כמשויכים לזרם הדתי-לאומי (ועוד 5.1% מהם כמשויכים לזרם האורתודוקסי) וכן נמצא כי 6.6% מהמסורתיים הלא כל-כך דתיים ו-0.5% מהחילונים הגדירו את עצמם כמשויכים לזרם הדתי-לאומי. מבין החרדים, 2% הגדירו את עצמם כמשויכים לזרם הדתי-לאומי אם כי כאמור רבים מהם לא הגדירו את עצמם כמשויכים לאף זרם, כפי שארע גם בציבור הדתי, ולכן סביר להניח שבניסוח אחר של השאלה, שיעור זה של חרדים היה גבוה יותר.

¹⁰ שם, עמ' 43.

¹¹ על מחקריו של בר-לב ראו בפרסומים הבאים: בר-לב, 1977; לסלוי ובר-לב, 1993; בר-לב, 1994. יש לציין שכפי שבר-לב עצמו מראה, חלק מתלמידי החינוך הממלכתי-דתי אינם מגיעים מבתיים דתיים, ואף אינם מזהים את עצמם כדתיים אף בשלב הלימודים בחטיבת ביניים או בתיכון ממלכתי-דתי.

¹² לוי, לוינסון וכ"ץ, 1993, עמ' 17.

3. נתוני הסקר החברתי ומכון פיו: מבט כללי

כמה פרסומים מהשנים האחרונות ביקשו להצביע על כך שכמחצית מאלו שגדלים כדתיים-לאומיים אינם מגדירים את עצמם ככאלה בבגרותם,¹³ והדבר עורר דיון ציבורי נרחב על היקפי היציאה בשאלה בציבור הדתי-לאומי. פרסומים אלו אינם מבוססים על מדגם עצמאי אלא על עיבודים של המחקרים לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ולפיכך נתמקד גם אנו בנתונים אלו. כפי שנבקש להראות להלן, עיון מעמיק בממצאי הסקרים החברתיים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מציג תמונה מורכבת בהרבה מזו שנהוג להציג בדרך כלל. עיון דומה נערוך בסקר שערך בישראל מכון המחקר האמריקאי פיו (pew) בשנים 2014-2015 שיש דמיון רב בין ממצאיו ובין ממצאי הסקר החברתי.¹⁴

מבחינה מתודולוגית, כאמור לעיל, הסקר החברתי נערך בכל שנה, והוא מבוסס על מדגם של כ-7,500 משתתפים. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שואלת את הנדגמים במסגרת הסקר מספר רב של שאלות ומאפשרת לחוקרים וציבור הרחב ליצור פילוחים שונים באמצעות הצלבה בין השאלות השונות במחולל הלוחות של הסקר החברתי. כאמור לעיל, בכל אחת מהשנים שבהן נערך הסקר (2002-2018) נשאלו המשתתפים לגבי הגדרת הדתיות שלהן כאשר הוצבו בפניהם חמש קטגוריות: חרדי, דתי, דתי-מסורתי, מסורתי לא כל-כך דתי וחילוני. בנוסף, בשנים 2007-2012 ולאחר מכן בשנים 2017-2018 נשאלו המשתתפים גם על הגדרת הדתיות של הבית שבו גדלו בעת שהיו בגיל 15. הצלבת הגדרת הדתיות של בית ההורים אל מול הגדרת הדתיות כיום היא זו שבה משתמשים חוקרים ועיתונאים שונים על מנת לבחון את המעבר בין קבוצות דתיות שונות בישראל ועליה מבוססים מספרי הדת"שים שנהוג להציג.

בטרם נעמיק בממצאים עצמם, חשוב להתייחס לביקורות שהועלו כנגדם ברמה המתודולוגית: החוקרים אלכס וינריב ונחום בלס הצביעו על כמה בעיות מתודולוגיות בעריכת הסקר, שחלקן נוגעות למשיבים החרדיים בלבד, אך חלקן נוגעות גם ליתר המשיבים.¹⁵ בין היתר, הצביעו השניים על כך שהממצאים מבוססים על דיווח עצמי, כך שיש בהם חשש להטיה הנובעת מ"רצייה חברתית". ביקורת אחרת על השימוש בממצאי הסקר טענה כי ישנה בעייתיות בכך שהגדרת הדתיות של בית ההורים לא מבוססת על מעקב אמיתי אלא על הצהרה עצמית של הנשאל לאחר שנים רבות.¹⁶

על כל פנים, מכאן ואילך נתמקד בניתוח הנתונים עצמם. בכלל השנים ביחד נמצא כי 16% מהנדגמים היהודים השיבו כי גדלו בבית דתי לא חרדי, כך שבכל שנה בנפרד כ-950 מהנדגמים השיבו כי גדלו בבית דתי לא חרדי. הלוח הבא מציג את נתוני הסקר החברתי בשנים 2007-2018 בנוגע להגדרה הדתית כיום של יהודים שהעידו על עצמם שהם גדלו בבית דתי לא חרדי.

¹³ ראו: זלבה, 2017; בן-דוד, 2019.

¹⁴ בן דוד, 2019, עמ' 2, הצביע על הדמיון בין ממצאי הסקר החברתי לממצאי מכון פיו.

¹⁵ וינריב ובלס, 2018, עמ' 27-30.

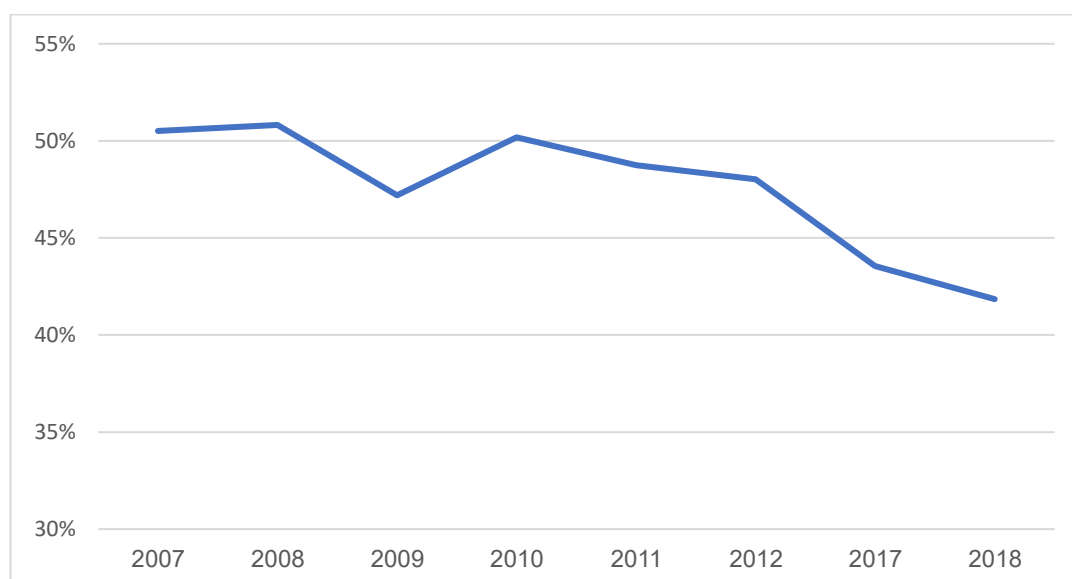
¹⁶ על ביקורת זו ראו להלן בהרחבה במסגרת הדיון על הגדרת המסורתיות.

לוח 1.3. ההגדרה הדתית של יהודים שגדלו בבית דתי לא חרדי, נתוני הסקר החברתי 2018-2007
(באחוזים)

2018	2017	2012	2011	2010	2009	2008	2007	
6.3%	5.6%	5.5%	6.0%	6.9%	6.1%	5.7%	7.9%	חרדי
51.8%	50.8%	46.5%	45.2%	43.0%	46.7%	43.5%	41.6%	דתי
15.7%	18.2%	18.0%	21.4%	19.4%	18.7%	21.8%	21.4%	מסורתי דתי
17.3%	14.9%	21.0%	20.1%	22.9%	20.8%	19.6%	20.0%	מסורתי לא כל כך דתי
8.8%	10.5%	9.0%	7.2%	7.8%	7.7%	9.4%	9.1%	לא דתי, חילוני
100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	סך הכל

ניתן לראות כי לאורך השנים ישנה ירידה משמעותית בהיקפי עזיבת הדת בחברה הדתית. בעוד בשנת 2007 מבין אלו שגדלו כדתיים רק 41.6% הגדירו את עצמם כדתיים ועוד 7.9% כחרדים, בשנת 2018 51.8% הגדירו את עצמם כדתיים, ועוד 6.3% כחרדים. התרשים הבא מציג בצורה גרפית את היקף העוברים מהקבוצה הדתית הלא חרדית לקבוצות המסורתיות ולקבוצה החילונית לאורך השנים.

תרשים 1.3. שיעור היהודים המגדירים את עצמם כמסורתיים-דתיים, מסורתיים לא כל כך דתיים וחילוניים, מבין אלו שגדלו בבית דתי לא חרדי, נתוני הסקר החברתי 2018-2007

ניתן לראות ירידה הדרגתית לאורך השנים בהיקף ההופכים מדתיים למסורתיים או חילוניים, מלבד עלייה קלה בשנת 2010. כך, בעוד בשנת 2007 מבין אלו שגדלו בבית דתי 50.5% טענו שהפכו למסורתיים או חילוניים, הרי שבשנת 2018, 41.8% טענו שהפכו למסורתיים או חילוניים.

בנוסף לכך, יש לזכור שהחברה הדתית לא רק "מאבדת" חלק מחבריה לקבוצות האחרות, אלא גם מצטרפים אליה "בוגרים" של קבוצות אחרות. כאשר הדבר נעשה במינון נמוך יחסית ובין קבוצות

קרובות על ציר הדתיות הרי שנראה שמדובר בתחלופה טבעית בין שתי קבוצות שגבולות הגזרה ביניהן מלכתחילה אינם כה חדים. הדברים אמורים בעיקר ביחס למעברים בין קבוצת הדתיים לקבוצת החרדים: ממצאי הסקר החברתי לאורך השנים מלמדים שבממוצע של כלל השנים הרי ש-6.3% מאלו שגדלו כדתיים הופכים לחרדים בבגרותם, ומנגד 5.3% מאלו שגדלו כחרדים הופכים לדתיים בבגרותם. לפיכך, נראה שחלק מהפרסומים המתייחסים לעוזבים את החברה הדתית בלבד מציגים תמונה חלקית בלבד. באשר לקבוצות האחרות (מסורתיות וחילוניים) הרי ששיעור המצטרפים מהם לקבוצה הדתית נמוך אמנם באופן משמעותי משיעור העוברים מהקבוצה הדתית אליהן, אם כי הוא נמצא בעלייה קלה.¹⁷

סקר מקיף נוסף על החברה הישראלית נערך על ידי מכון המחקר האמריקאי פיו (pew) במהלך השנים 2014-2015.¹⁸ הסקר דגם 3,789 איש מהציבור היהודי מעל גיל 18 בישראל. בדומה לסקר החברתי, גם בסקר פיו נשאלו הנדגמים מאות שאלות בנושאים שונים, ובין היתר הם התבקשו, בשתי שאלות שונות, להגדיר את עצמם מבחינה דתית כיום ולהגדיר כיצד הם גודלו כילדים, כאשר ניתנו ארבע קטגוריות תשובה אפשריות: חרדי, דתי, מסורתי וחילוני. בניגוד לסקר החברתי, בסקר זה לא היה פיצול בין שתי קטגוריות שונות של מסורתיות.

הלוח הבא מציג את הנתונים הרשמיים שפורסמו במחקר של מכון פיו באשר להיקף המעברים בין הקבוצות השונות.¹⁹

לוח 1.4. הגדרת דתיות עצמית לעומת הגדרת דתיות בעת הילדות בקרב יהודים, נתוני סקר פיו 2015-2014

כיצד גדל מבחינה דתית					
חרדי	דתי	מסורתי	חילוני		
94.0%	5.3%	2.2%	1.6%	חרדי	הגדרה דתית עצמית כיום
3.0%	54.5%	6.4%	0.8%	דתי	
2.1%	34.8%	66.7%	7.3%	מסורתי	
1.0%	5.3%	24.7%	90.2%	חילוני	
100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	סך הכל	

¹⁷ בשנת 2018 העידו כי הפכו לדתיים 8.5% מאלו שגדלו כמסורתיים-דתיים, 3.3% מאלו שגדלו כמסורתיים לא כך דתיים, ו-2% מאלו שגדלו כחילונים. עם זאת, בשל גודלן היחסי של קבוצות אלו הרי שאחוז נמוך בהם עדיין מלמד על מספרים לא מועטים. כך, אם שיעורי העזיבה וההצטרפות לחברה הדתית יישארו כפי שהם מופיעים בסקר החברתי של שנת 2018 הרי שמבין 490,000 דתיים החיים בישראל, 205,000 יהפכו בעתיד למסורתיים או חילונים, ומנגד 116,500 מסורתיים או חילונים יהפכו לדתיים, כך שהציבור הדתי יקטן ב-88,500 איש ויהיו 401,000 דתיים, וזאת מבלי להתחשב בשיעורי הילודה. במילים אחרות, נתוני הסקר החברתי אמנם מצביעים על 41.8% דתיים ההופכים ללא דתיים, אך בחישוב הלא דתיים ההופכים לדתיים הם מצביעים על הצטמצמות של החברה הדתית ב-18%.

¹⁸ הנתונים המוצגים להלן על סקר פיו, מבוססים על ניתוח הנתונים הגולמיים (נתוני הפרט) של ממצאי הסקר הזמינים להורדה באתר האינטרנט של מכון פיו באנגלית. כמו כן, מכון פיו אף פרסם בשנת 2016 מחקר באנגלית העוסק בממצאי הסקר (פיו, 2016), שגרסה חלקית שלו פורסמה בעברית. הגרסה העברית זמינה במרשתת תחת הכותרת "החלוקה הדתית בחברה הישראלית".

¹⁹ פיו, 2016, עמ' 70. במחקר עצמו הנתונים פורסמו ללא עשירות האחוז, ואלו הוספו על ידינו על בסיס העבודה עם נתוני הפרט המוזכרים בהערה הקודמת.

אם כן, על פי הנתונים העולים מסקר זה, 40.2% מאלו שגדלו כדתיים הופכים בבגרותם למסורתיים או חילונים, כשהרוב המוחלט מתוכם הופכים למסורתיים, ורק 5.3% הופכים לחילונים.

על ממצאי סקר זה חשוב להעיר הערה מתודולוגית משמעותית הנוגעת לאופן עריכת הסקר. במסגרת סקר זה הקבוצות הדתיות היהודיות לא נדגמו באופן ההולם את שיעורם באוכלוסייה. כך למשל, 18.5% מבין הנדגמים היהודיים היו חרדים, שיעור גבוה בהרבה משיעורם האמיתי.²⁰ בדומה לכך, גם מבחינת היבטים אחרים, כדוגמת אזור גאוגרפי, המשיבים נדגמו באופן שאינו מהווה מדגם מייצג מדויק של האזורים הגאוגרפיים של תושבי ישראל. כדי לפצות על כך תיקנו עורכי המחקר את המדגם כך שייצג את אוכלוסיית ישראל, כך שכל משיב קיבל משקל בהתאם למספר האנשים שהוא מייצג באוכלוסייה, על פי מאפייני האוכלוסייה בנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.²¹ במרבית התשובות משקול המשיבים אינו משנה באופן משמעותי את הנתונים העולים מהמדגם המקורי, אך דווקא בנושא עזיבת הדת ניתן לראות פער משמעותי: בעוד בנתונים המוצגים במחקר שפרסם מכון פיו (שהוצגו בלוח לעיל) המבוססים על חישוב המשקולות, 40.2% מאלו שגדלו כדתיים הפכו להיות מסורתיים או חילונים, הרי שבנתוני המדגם המקורי רק 31.2% מהנדגמים שגדלו בבית דתי השיבו כי הם הפכו למסורתיים או חילונים. אכן סביר להניח שאם מראיינים את הדתיים בהיקף גבוה יותר משיעורם באוכלוסייה הדבר יביא לשיעור גבוה יותר של אנשים שגדלו כדתיים ונשארו דתיים, אך הדבר מלמד על בעייתיות מסוימת להסיק מסקר מכון פיו על תופעת עזיבת הדת, וזאת מכיוון שהמחקר לא התמקד בשאלה זו, ולכן בכדי להציג לגביה נתונים הוא נדרש להנחות סטטיסטיות שונות המתבססות על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שכאמור בעצמם שנויים במחלוקת.²² לעומת זאת, מחקר המתמקד בשאלת עזיבת הדת בלבד היה בונה מלכתחילה מדגם מתאים יותר לצורך מענה על שאלה זו.²³

למרות ההסתטיגויות שהוצגו, ולמרות המגמה של ירידה בהיקף הדתיים העוזבים את הדת המסתמנת בנתוני הסקר החברתי, אין ספק כי הנתונים מצביעים לכאורה על שיעור גבוה של אנשים הגדלים בבית דתי ומפסיקים להיות דתיים. הנתונים הללו, שמתפרסמים בתקשורת חדשות לבקרים, אינם תואמים את האינטואיציות הבסיסיות של חלק ניכר מהציבור הדתי-לאומי.²⁴ בדברים שלהלן אבקש, על בסיס עיון מעמיק יותר בנתוני הסקר החברתי ובנתוני סקר פיו, לבדוק האם ניתן גשר בין הנתונים ובין האינטואיציות הבסיסיות. אעשה זאת תוך התמקדות בשני

²⁰ הדבר נעשה כדי להעלות את התוקף של הנתונים המוצגים על קבוצות קטנות יחסית.
²¹ להרחבה על המתודולוגיה של סקר מכון פיו ובפרט על סוגיית המשקולות, ראו בנספח א של המחקר, עמ' 235-229.

²² באשר להיקף החברה הדתית הראינו לעיל כי בעוד בנתוני הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה חברה זו נאמדת בכ-11% מהאוכלוסייה היהודית בישראל בנתוני סקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היא נאמדת ב-14%-17% ובסקרים אחרים היא אף נאמדת בלמעלה מ-20%. בניית משקולות על בסיס סקרים שונים תביא לכך שהנתונים הסופיים במחקר יהיו שונים, ללא כל קשר למדגם עצמו.
²³ חשוב להדגיש שאין בדברים אלו ביקורת על הסקר של מכון פיו, אלא רק הדגשה כי ייתכן שעבור הנושא הנידון, ישנו קושי להתבסס על נתוני הסקר. מבחינה מתודולוגית ראוי גם לשים לב לכך שהשאלה בסקר פיו מעט שונה מהשאלה המוצגת בסקר החברתי. בעוד הסקר החברתי מבקש מהנדגמים להגדיר את בית הוריהם מבחינה דתית, בסקר פיו מתבקשים הנדגמים לענות על השאלה כיצד גידלו (raise) אותם מבחינה דתית (נוסח השאלות מופיע באנגלית בקובץ המצורף לנתונים שניתן להוריד מאתר מכון פיו). ייתכן שישנו פער מסוים בין שתי השאלות. כך למשל, אדם שגדל בבית מסורתי ונשלח לחינוך דתי יכול לטעון בסקר פיו שהוא גודל כדתי, ואילו בסקר החברתי הוא יטען שהבית שבו גדל הוא מסורתי. מכל מקום, נראה שהבדל זה בין השאלות לא אמור להשפיע באופן דרמטי על הממצאים.

²⁴ כך למשל שאל הרב חיים נבון בפוסט בפייסבוק בנובמבר 2019: "האם הנתונים הללו נראים לכם הגיוניים? האם אחד מכל שני דתיים שאתם מכירים הפסיק להיות דתי?".

היבטים : פילוח הגיל של המשתתפים בסקרים והתבוננות מעמיקה על קבוצת המסורתיים, ובפרט על קבוצת המסורתיים-דתיים בנתוני הסקר החברתי.

4. עזיבת הדת בפילוח לפי גיל

על אף השימוש הרב הנעשה בנתוני הסקר החברתי מעניין לגלות כי הפרסומים השונים שהתבססו עליו לא הצליבו את נתוני המעברים בין קבוצות עם גיל המשיבים. לנתון זה ישנה חשיבות מכרעת שכן מבין המשיבים שגדלו בבית דתי כ-50% הינם מעל גיל 50 וכ-25% הינם מעל גיל 65. ניסיון להציג את המגמות העכשוויות של עזיבת הדת על בסיס נתונים שבהם כמחצית מהנשאלים הם מעל גיל 50 הוא בעייתי יותר, בפרט לאור זאת שמחקרים איכותניים שנעשו מלמדים כי במרבית המקרים אנשים עוזבים את העולם הדתי בשנות העשרים, ובעיקר עד גיל 30.²⁵ עם זאת, ישנו קושי מסוים לפלח את הנתונים לפי גיל מכיוון שהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה נוהגת שלא להציג נתונים כאשר המדגם קטן מדי וטעות הדגימה גבוהה. לפיכך, לא ניתן לקבל נתונים בפילוח הגיל על היקף הדתיים שעוברים לכל אחת מהקבוצות הדתיות האחרות, אלא ניתן להציג את הנתונים רק באשר לדתיים שנשארו בקבוצה הדתית (לא כולל ההופכים לחרדים). חשוב להדגיש שבשל כך שמדובר במספרים קטנים יחסית, תיתכנה קפיצות מסוימות בין שנה לשנה ולכן מוצע לבחון את קו המגמה הכללי. הנתונים מוצגים בלוח הבא.

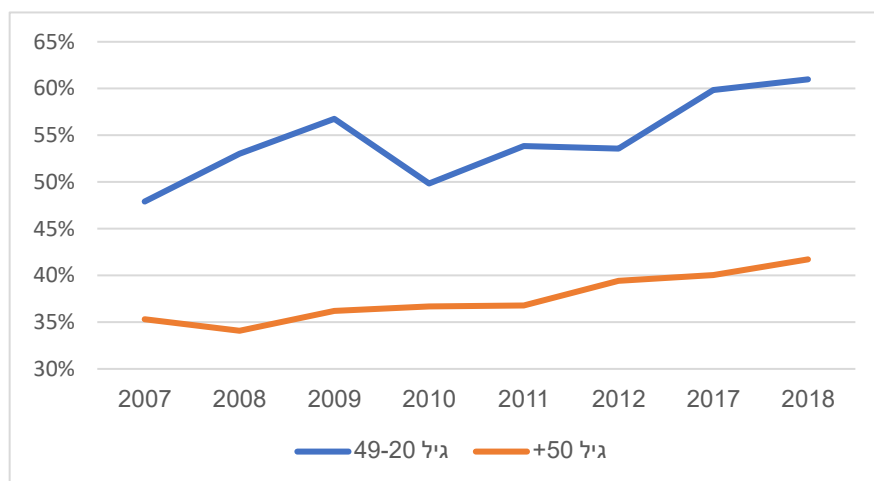
לוח 1.5. שיעור היהודים המגדירים את עצמם דתיים (לא כולל חרדים) מבין שאלו שגדלו בבית דתי לא חרדי, בפילוח לפי קבוצות גיל ושנה, נתוני הסקר החברתי 2007-2018

סה"כ	75+	74-65	64-60	59-55	54-50	49-45	44-40	39-35	34-30	29-25	24-20	
41.6%	33.5%	33.8%	28.4%	40.4%	39.6%	39.5%	32.6%	53.5%	46.5%	43.8%	68.4%	2007
43.5%	35.7%	29.0%	28.2%	43.2%	33.8%	31.3%	54.9%	49.5%	57.5%	53.0%	66.7%	2008
46.6%	39.3%	38.6%	30.2%	35.1%	36.2%	50.4%	54.9%	44.9%	57.0%	64.4%	63.9%	2009
43.0%	36.5%	35.9%	35.7%	40.4%	35.1%	37.4%	46.0%	44.5%	47.3%	63.0%	56.8%	2010
45.2%	37.2%	31.1%	48.2%	29.2%	39.6%	38.2%	42.0%	54.0%	61.3%	59.2%	61.2%	2011
46.5%	33.7%	42.0%	43.5%	39.1%	40.4%	41.4%	62.8%	49.9%	54.8%	51.1%	65.8%	2012
50.7%	48.5%	33.4%	36.2%	36.6%	47.7%	49.5%	57.0%	56.3%	58.2%	66.8%	65.1%	2017
51.8%	36.4%	47.7%	46.3%	30.7%	46.5%	59.5%	60.3%	62.6%	47.4%	62.7%	72.7%	2018

הנתונים מלמדים כי ישנו פער משמעותי בין צעירים ומבוגרים, כך שבאופן כללי ככל שאדם מבוגר יותר הסיכוי שיישאר דתי נמוך יותר. על מנת להקל על ניתוח הנתונים, בלוח ובתרשים המוצגים להלן אוחדו קבוצות הגיל השונות לשתי קבוצות בלבד: גילאי 20-49 לעומת גיל 50 ומעלה.

²⁵ ראו: בר-לב, 1994.

תרשים 1.4. שיעור היהודים המגדירים את עצמם דתיים (לא כולל חרדים) מבין שאלו שגדלו בבית דתי לא חרדי, בפילוח לפי קבוצות גיל ושנה, נתוני הסקר החברתי 2007-2018

שנה	גיל 49-20	גיל +50
2007	47.9%	35.3%
2008	53.0%	34.1%
2009	56.8%	36.2%
2010	49.9%	36.7%
2011	53.8%	36.8%
2012	53.6%	39.4%
2017	59.9%	40.0%
2018	61.0%	41.7%

המגמה העולה באופן ברור מהנתונים היא שינוי הבדל משמעותי בתופעת עזיבת הדת בין צעירים למבוגרים. הפרסומים השונים של הסקר החברתי בנושא מציגים את כל קבוצות הגיל ביחד, כך שהנתון המעודכן לשנת 2018 הוא 51.8% שנשארו דתיים (לא כולל ההופכים לחרדים), בעוד שבקרב המשיבים בגילאי 49-20 מדובר ב-61% שנשארו דתיים (לא כולל ההופכים לחרדים) ואילו בקרב המשיבים מעל גיל 50 מדובר ב-41.7% בלבד. אם רוצים לבחון את היקף עזיבת הדת הרי שיש לחשב גם את כמות הדתיים ההופכים לחרדים. בקרב המשיבים שגדלו בבית דתי בכלל הגילאים יחד בשנת 2018 מדובר ב-6.3% שהפכו לחרדים. כאמור בשל טעות דגימה גבוהה מדי כמעט ולא ניתן לקבל נתונים בפילוח על היקף המעבר של דתיים לקבוצות אחרות. ובכל זאת, אם נניח ששיעור דומה הפכו לחרדים בכל קבוצות הגיל אז נוכל לטעון שבקרב גילאי 49-20 כ-67.3% (61%+6.3%) נשארו דתיים כך ששיעור העוזבים את הדת מקרב אלו שגדלו כדתיים עומד על 32.7%. למעשה, ממעט הנתונים שהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מאפשרת לראות קיימת אינדיקציה גבוהה לכך שבקרב גילאי 49-20 שיעור ההופכים לחרדים גבוה יותר מאשר בקרב המבוגרים,²⁶ כך שככל הנראה שיעור העוזבים את הדת בגילאים אלו נמוך יותר מ-32.7%.

על כל פנים, יש לזכור כי חלק ניכר מהנדגמים המבוגרים בסקרים אלו מייצגים אנשים שנולדו בשנות ה-20 עד שנות ה-60 של המאה הקודמת. היקפי החילון בתקופה זאת - שחלקם קשורים

²⁶ אינדיקציה זו מבוססת על כך שהמידע על דתיים שהפכו למסורתיים או לחילונים נגיש (במרבית השנים) בנוגע לקבוצת הגיל 65-74 ובנוגע לקבוצה שמעל גיל 75 בשל כך שאלו קבוצות שטווח הגילאים שלהן רחב יותר מקבוצות הגיל האחרות (בקבוצת הגיל 65-74 יש מידע על חמש מתוך שמונה השנים שיש עליהם נתונים ובקבוצה שמעל גיל 75 יש מידע על שבע מתוך שמונה השנים, כאשר רק בשנת 2018 טעות הדגימה גרמה לכך שהנתונים חסרים). ניתוח הנתונים מלמד שבגילאי 65-74 נמצא כי בממוצע בין השנים 92.8% מאלו שלא נשארו דתיים הפכו למסורתיים או לחילונים ומעל גיל 75 נמצא כי בממוצע 97.1% מאלו שלא נשארו דתיים הפכו למסורתיים או לחילונים (במלים אחרות, בקבוצה שמעל גיל 75 רק 1.8% מאלו שגדלו כדתיים הפכו להיות חרדים ורק 2.9% מבין אלו שעזבו את הקבוצה הדתית הפכו להיות חרדים). לעומת זאת, בקרב כל קבוצות הגיל ביחד נמצא כי בממוצע 88.2% מאלו שלא נשארו דתיים הפכו למסורתיים או לחילונים. לאור זאת שגילאי 65 ומעלה מהווים כ-50% מהקבוצה שמעל גיל 50 סביר להניח שבקרב הקבוצה שמתחת לגיל 50 שיעור הדתיים שהפכו למסורתיים או לחילונים נמוך משמעותית מאשר השיעור הממוצע של 88.2%, כך שבקבוצה זאת, כמות העוברים לקבוצה החרדית מבין אלו שעזבו את הקבוצה הדתית גבוהה יותר באופן יחסי.

למאורעות השואה ולהגירה מארצות האסלאם למדינת ישראל – היו ככל הנראה גבוהים במיוחד, אך כל ניסיון להסיק מממצאים אלו השלכות על תופעת החילון בדורנו איננו רלוונטי.

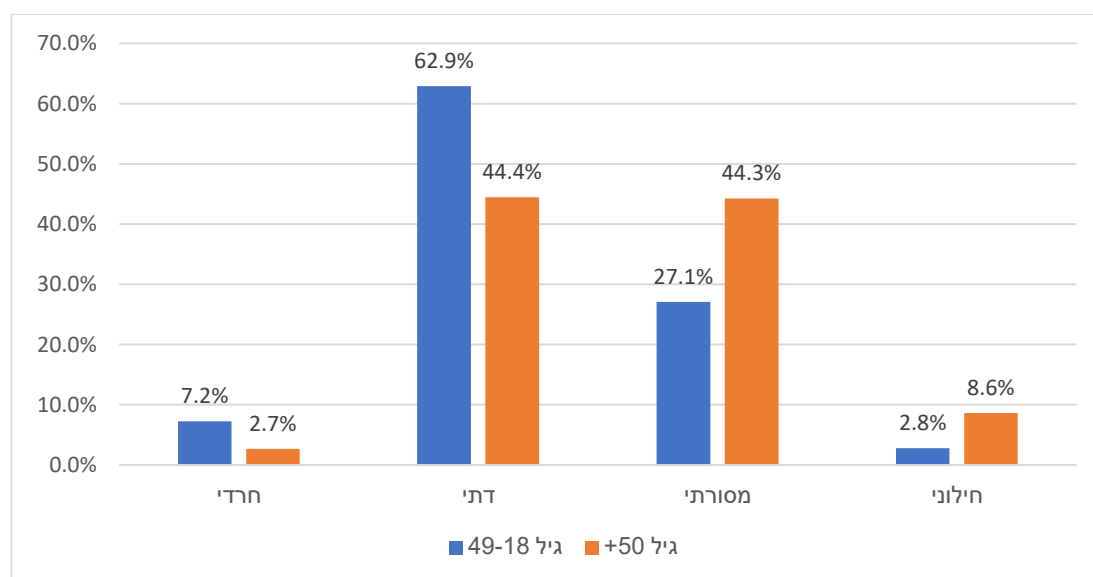
כמו כן, מהתרשים עולה באופן ברור כי "ההתחזקות הדתית", שבמסגרתה היקף האנשים הגדלים בבית דתי ונשארים דתיים עולה במהלך השנים, מתרחשת בעיקר בקרב בני הדור הצעיר יותר: שיעור המשיבים בגילאי 20-49 שגדלו בבית דתי ומגדירים את עצמם כדתיים לא חרדים עלה מ-47.9% בשנת 2007 ל-61% בשנת 2018, לעומת עלייה קטנה בהרבה בקרב בני החמישים ומעלה, מ-35.3% ל-41.7%. נראה כי הדבר מלמד שההתחזקות הדתית המסתמנת בעשור האחרון לא נובעת רק מפטירתם של אנשים שגדלו בדור השואה והקמת המדינה שבו היה חילון מוגבר, אלא גם מירידה עכשווית יותר בהיקפי החילון, שיהיה מעניין לבחון האם היא תימשך גם בשנים הקרובות.

נתוני סקר פיו לא מאפשרים מבט תהליכי לאורך השנים מכיוון שהסקר נערך באופן חד פעמי בשנים 2014-2015. עם זאת, נתוני הפרט של הסקר מאפשרים מבט רחב יותר על תופעת עזיבת הדת בפילוח לפי קבוצות גיל, כפי שמוצג בלוח ובתרשים הבאים.

לוח 1.6. ההגדרה הדתית כיום של יהודים שגדלו כדתיים לא חרדים, בפילוח לפי קבוצות גיל מרובות, נתוני סקר פיו 2014-2015

גיל 79-70	גיל 69-60	גיל 59-50	גיל 49-40	גיל 39-30	גיל 29-18	
2.8%	2.7%	2.6%	10.1%	4.5%	7.2%	חרדי
37.2%	36.6%	56.2%	60.4%	63.5%	62.9%	דתי
44.9%	52.1%	36.9%	26.2%	29.7%	27.1%	מסורתי
15.1%	8.6%	4.3%	3.3%	2.3%	2.8%	חילוני

תרשים 1.5. ההגדרה הדתית כיום של יהודים שגדלו כדתיים לא חרדים, בפילוח לשתי קבוצות גיל, נתוני סקר פיו 2014-2015

ההבדלים בין צעירים למבוגרים משמעותיים מאוד גם בסקר זה. בעוד שבקרב המשיבים בגילאי 18-49 שיעור הדתיים ההופכים למסורתיים או חילונים עומד על 29.9% הרי שבקרב המשיבים בני

50 ומעלה שיעור הדתיים ההופכים למסורתיים או חילונים עומד על 52.9%. כמו כן, ניתן לראות שבסקר זה אין הבדלים משמעותיים בין קבוצות הגיל הצעירות, כך ששיעור העוזבים את הדת בקרב המשיבים בגילאי 18-29 אינו שונה משמעותי משיעור זה בקרב המשיבים בגילאי 30-39 ובגילאי 40-49.

נתוני סקר פיו מאפשרים גם לבחון בצורה נוחה את היקף עזיבת החברה הדתית בחלוקה לפי מוצא והם מלמדים על היקף עזיבה גבוה במיוחד בקרב אוכלוסייה מבוגרת ממוצא ספרדי/מזרחי. על פי הנתונים, בעוד בקרב אשכנזים מעל גיל 50 שגדלו כדתיים שיעור ההופכים למסורתיים או חילונים עומד על 37.7%, בקרב ספרדים/מזרחים מעל גיל 50 שגדלו כדתיים שיעור ההופכים למסורתיים או חילונים עומד על 59.3%.²⁷ נראה שהדבר מלמד כי בעשורים הראשונים של המדינה תהליכי עזיבת החברה הדתית היו חזקים במיוחד בקרב העולים מארצות האסלאם, אם כי גם בגילאי 49-18 ישנו שיעור גבוה יותר של ספרדים/מזרחים העוזבים את החברה הדתית, אך בפער קטן יותר.²⁸

5. הגדרת המסורתיות

כפי שנבקש להראות להלן, בעיה נוספת בשימוש הרווח בממצאי הסקר החברתי היא חוסר ההבנה של מורכבות הגדרת המסורתיות, ובפרט אלו המוגדרים כמסורתיים-דתיים. כאמור לעיל, הסקר החברתי מציג מידע על הגדרת הדתיות של אוכלוסיית ישראל היהודית, בחלוקה לחמש קטגוריות: חרדי, דתי, מסורתי-דתי, מסורתי לא כל-כך דתי וחילוני. בפרסומים השונים המבוססים על הסקר החברתי נהוג לסווג את העוברים מהציבור הדתי לציבור המסורתי - כולל לקבוצה המסורתית-דתית - ככאלה שעזבו את הדת ויש כאלה המכנים אותם דת"שים או חוזרים בשאלה. באופן דומה, יש המכנים את העוברים מהקבוצה המסורתית-דתית לקבוצה הדתית כחוזרים בתשובה. חוקרת זהירה יותר, כדוגמת פאראנאק מרגוליס, טענה בנוגע לקבוצת הדתיים שהפכו למסורתיים-דתיים כי "גם אם הם עדיין דתיים במידת מה, השינוי שעברו מעיד על התרחקות".²⁹

למעשה, בחינה מעמיקה של קטגוריית המסורתי-דתי מלמדת על כך שחלק משמעותי מהמשייכים את עצמם לקבוצה זו הם אנשים המנהלים אורח חיים המקובל לראות אותו כאורח חיים דתי, ויתירה מכך, חלקם כלל לא עבר ככל הנראה תהליך של התרחקות או של ירידה במידת הדתיות. לנתון זה משמעות לא מבוטלת שכן בממוצע במהלך השנים 40.5% מבין אלו שגדלו מבית דתי ועברו לקבוצות המסורתיים או לקבוצת החילונים - עברו לקבוצה המסורתית-דתית.

ראשית, ברמה הסוציולוגית, בסקר החברתי של שנת 2009 הוצבה לפני הנדגמים השונים השאלה "האם אתה נוהג/את נוהגת ללכת בכיסוי ראש מטעמי דת?". מקרב הגברים³⁰ שהגדירו את עצמם כמסורתיים-דתיים, 29.9% השיבו שהם הולכים עם כיסוי ראש מטעמי דת "תמיד", 25.7% השיבו שהם עושים זאת "מדי פעם", 14.6% השיבו שרק לעתים רחוקות הם עושים זאת, ועוד 29.8%

²⁷ עם זאת, חשוב לציין שהיקף הנדגמים מעל גיל 50 שגדלו בבית דתי ומזוהים כאשכנזים או כספרדים/מזרחים אינו גבוה: 94 אשכנזים ו-201 ספרדים/מזרחים.

²⁸ מבין הספרדים/מזרחים מתחת לגיל 50 שגדלו בבית דתי 33% הפכו למסורתיים או חילונים לעומת 22.1% בקרב האשכנזים.

²⁹ מרגוליס, 2017, עמ' 23.

³⁰ בשאלה זו לא התייחסו לנשים וזאת בשל כך שישנן גם נשים דתיות רבות שאינן הולכות באופן קבוע עם כיסוי ראש, כך שעבור נשים קשה להתייחס להיבט זה כגורם המבחין בין נשים דתיות לנשים שאינן דתיות.

השיבו שאף פעם הם לא הולכים עם כיסוי ראש.³¹ נראה שלכל הפחות את הקבוצה הראשונה, שהולכת באופן קבוע עם כיסוי ראש מטעמים דתיים (ככל הנראה כיפה במרבית המקרים), קשה לסווג, בוודאי ברמה הסוציולוגית, כדתל"שים או חוזרים בשאלה, ואולי ניתן לומר כך גם לגבי חלק מהקבוצה שהולכת עם כיסוי ראש "מדי פעם".³² מסקנה זו הולמת גם את השיעור הגבוה של מסורתיים-דתיים הטוענים כי הם משתייכים לחברה הדתית-לאומית כפי שנמצא בסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה: כאמור לעיל, סקר זה מצא כי המחנה הדתי-לאומי מונה 22% מהחברה היהודית בישראל, כאשר 24% מתוך המחנה הדתי-לאומי הם מסורתיים-דתיים, כך שלפי סקר זה 5.2% מהציבור היהודי במדינה הם מסורתיים-דתיים הרואים את עצמם כדתיים-לאומיים.³³

על אורחות החיים הדתיים של חלק ניכר מהמסורתניים ניתן ללמוד גם מהעמקה בנתונים הגולמיים של סקר פיו. אחת השאלות שעליהן התבקשו הנדגמים לענות בסקר זה הייתה: "עד כמה אתה שומר על המסורת הדתית היהודית? האם היית אומר שאתה מקפיד על כל היבטי המסורת בקפדנות, שומר על רוב המסורת, שומר על חלק מהמסורת, לא שומר על המסורת בכלל".³⁴ אמנם שאלה זו אינה מתייחסת במפורש לשמירת מצוות אלא לשמירה על המסורת, אך ההתייחסות היא ל"מסורת הדתית היהודית" ולא רק ל"מסורת היהודית", כך שנראה שהשאלה אכן קשורה למאפיינים דתיים של קיום מצוות. לכאורה סביר להניח כי מי שמעיד על עצמו שהוא שומר בקפדנות על המסורת הדתית הוא אדם דתי, בעוד מי שאומר שהוא שומר על רוב המסורת יכול להיות דתי או מסורתי. הלוח הבא מציג את פילוח הנתונים בחלוקה בין הקבוצות השונות, כאשר מלבד הקבוצות הרגילות מוצגת באופן נפרד גם קבוצת המסורתניים שגדלו בבית דתי:

לוח 1.7. שמירה על המסורת הדתית היהודית, בפילוח לפי הגדרת דתיות עצמית, נתוני סקר פיו 2015-2014

מסורתניים שגדלו בבית דתי	חילוני	מסורתי	דתי	חרדי	
42.1%	0.0%	12.7%	63.9%	97.0%	שומר על כל היבטי המסורת הדתית בקפדנות
40.2%	3.1%	44.7%	34.7%	3.0%	שומר על רוב המסורת הדתית
17.7%	46.6%	38.6%	1.4%	0	שומר על חלק מהמסורת הדתית
0	50.3%	4.0%	0	0	לא שומר בכלל על המסורת הדתית

³¹ בשל המדגם הקטן יחסית של גברים שגדלו בבית דתי והפכו למסורתניים-דתיים לא ניתן להביא נתונים לגביהם ולכן התייחסנו לכלל קבוצת המסורתניים-דתיים. עם זאת, ניתן להניח שהשיעור של גברים שגדלו בבית דתי והפכו למסורתניים-דתיים ההולכים עם כיסוי ראש יהיה דומה לשיעור המסורתניים דתיים ההולכים עם כיסוי ראש וזאת מכיוון שניתן לראות באשר לכלל הגברים והנשים שגדלו בבית דתי והפכו למסורתניים-דתיים כי 18.1% מהם הולכים עם כיסוי ראש, וזהו שיעור דומה לשיעור של כלל המסורתניים-דתיים – גברים ונשים – ההולכים עם כיסוי ראש, העומד על 19.2%.

³² בקרב קבוצת המסורתניים הלא כל כך דתיים נמצא כי 1.1% מהגברים הולכים עם כיסוי ראש מטעמי דת באופן קבוע ועוד 12.2% עושים זאת מדי פעם.

³³ ראו גם לעיל הערה 8, שם הראנו שגם בסקר החברתי של 2009 נמצא כי חלק מהמסורתניים-דתיים מזדהים כדתיים-לאומיים, אם כי ניסוח השאלה באופן לא חד, מנע את האפשרות להבין את השיעור האמיתי של מסורתניים-דתיים המזדהים כדתיים-לאומיים לפי סקר זה.

³⁴ נוסח השאלה מופיע באנגלית בקובץ המצורף לנתונים שניתן להוריד מאתר מכון פיו. המילה "בקפדנות" היא תרגום של המילה האנגלית strictly.

נתוני הלוח באשר לקבוצות החרדים, הדתיים והחילונים נראים טריוויאליים יחסית: בקרב החרדים רוב מוחלט שומר על המסורת הדתית בקפדנות ובקרב הדתיים כשני שלישים שומרים על המסורת וכשליש שומר על רוב המסורת הדתית. לעומת זאת, בקרב המסורתיים, ניתן לראות ש-12.7% שומרים על המסורת הדתית בקפדנות, ואילו בקרב המסורתיים שגדלו בבית דתי 42.1% (!) טוענים כי הם שומרים על המסורת הדתית בקפדנות ועוד 40.2% שומרים על רוב המסורת הדתית. על פי המענה לתשובה זו, נראה שמבחינת הפרקטיקה הדתית אורחות החיים של חלק ניכר מקבוצת המשיבים שגדלו בבית דתי וטוענים שהם הפכו למסורתיים, אינן רחוקות מאורחות החיים של קבוצת הדתיים. בהתחשב בכך שלפי סקר פיו 34.8% מהדתיים הופכים למסורתיים ו-5.3% הופכים לחילונים, הרי שמבין כלל אלו המוצגים לכאורה כעוזבים את החברה הדתית, 36.5% מעידים על עצמם כי הם שומרים על המסורת הדתית היהודית בקפדנות.

על תופעה זו ניתן ללמוד גם מהמגמה ההפוכה של "חזרה בתשובה". בשנת 2018 הוצבה לפני הנדגמים בסקר חברתי השאלה "האם את/ה מגדיר/ה את עצמך 'חוזר/חוזרת בתשובה'?" נמצא כי מבין אלו שגדלו בבית מסורתי-דתי והפכו לדתיים, 50.5% אינם רואים את עצמם כחוזרים בתשובה, וכך גם השיבו 37.7% מאלו שגדלו בבית מסורתי לא כל כך דתי והפכו לדתיים.³⁵ בסקר חברתי לא מוצגת השאלה "האם את/ה מגדיר/ה את עצמך 'חוזר/חוזרת בשאלה'?", אך לאור נתוני ה"חזרה בתשובה", סביר להניח שגם רבים מאלו שגדלו בבית דתי והפכו למסורתיים היו טוענים שאינם רואים את עצמם כדת"שים או חוזרים בשאלה. הדבר מלמד על ההגדרה המורכבת, הנזילה והחמקמקה של המסורתיות, שאינה באה לידי ביטוי מספק בפרסומים המציגים את העוברים מהקבוצה הדתית לקבוצה המסורתית-דתית כ"דת"שים או "חוזרים בשאלה".

ממצאים מפתיעים במיוחד מעלה בחינת המענה של הנדגמים לשאלה שהוצגה בסקר חברתי של השנים 2009, 2017 ו-2018: "במהלך חיך בהשוואה להיום, האם: נעשית יותר דתי/ה, פחות דתי/ה, או שמידת הדתיות שלך לא השתנתה?". אמנם ראינו לעיל כי כמחצית מאלו שגדלו בבית מסורתי-דתי והפכו לדתיים לא חרדים אינם מגדירים את עצמם כחוזרים בתשובה, אך לא מפתיע לגלות כי רוב מוחלט שלהם (בין 75%-ל-85%) טוענים כי במהלך חייהם הפכו ליותר דתיים, והיתר טוענים שמידת הדתיות שלהם לא השתנתה. בדומה לכך, באשר לאנשים שעשו את המסלול ההפוך, אנשים שגדלו בבית דתי לא חרדי והפכו למסורתיים-דתיים, הציפייה הטבעית היא שרובם המוחלט יצביע על כך שבמהלך חייהם הם נעשו פחות דתיים, אך עיון בתשובות מלמד על מגמה אחרת, כפי שמוצג בלוח הבא.

לוח 1.8. השינוי במידת הדתיות במהלך החיים, בקרב יהודים שגדלו בבית דתי לא חרדי והפכו למסורתיים-דתיים, נתוני הסקר החברתי 2009, 2017-2018

נעשה יותר דתי	מידת הדתיות לא השתנתה	נעשה פחות דתי	
15.1%	59.7%	25.2%	2009
14.4%	38.9%	46.7%	2017
15.0%	42.3%	42.7%	2018

³⁵ שאלה זו נשאלה גם בסקר החברתי של שנת 2009 והממצאים היו דומים.

ניתן לראות כי באופן מפתיע, לאורך השנים מרבית אלו הטוענים שגדלו בבית דתי והפכו למסורתיים-דתיים לא טוענים כי מידת הדתיות שלהם ירדה. בשנת 2009 רק 25.2% מהמסורתיים-דתיים שגדלו בבית דתי השיבו כי במהלך חייהם הפכו לפחות דתיים, לעומת 59.7% שטענו שמידת הדתיות שלהם לא השתנתה לאורך חייהם ו-15.1% שטענו שהם הפכו ליותר דתיים(!). בשנת 2018 נמצא כי 42.7% מהמסורתיים-דתיים שגדלו בבית דתי השיבו כי במהלך חייהם הפכו לפחות דתיים, לעומת 42.3% שטענו שמידת הדתיות שלהם לא השתנתה לאורך חייהם ו-15% שטענו שהם הפכו ליותר דתיים. לפי נתונים אלו הרי שבין רבע למחצית בלבד מהמסורתיים-דתיים הטוענים כי גדלו בבית דתי באמת הפכו לפחות דתיים במהלך חייהם. יתירה מכך, אפילו בקרב המסורתיים הלא כל כך דתיים המעידים כי גדלו בבית דתי נמצא שיעור לא מבוטל של כאלה המעידים על עצמם כי מידת דתיותם לא השתנתה במהלך חייהם: כך, בסקר החברתי של 2009 רק 50.5% מהמסורתיים הלא כך כך דתיים שגדלו כדתיים העידו כי נעשו פחות דתיים במהלך חייהם ואילו בשנים 2017 ו-2018 עמד שיעור זה על כ-75.36%

כיצד ניתן להסביר את השיעור הגבוה של אנשים הטוענים כי גדלו בבית דתי וכיום הם מסורתיים, אך בפועל מעידים כי מידת הדתיות שלהם כלל לא השתנתה לאורך חייהם? בדברינו לעיל טענו כי חלק ניכר מהמסורתיים-דתיים מקיימים למעשה אורח חיים הנתפס כדתי, אך נראה שהיבט זה לא יכול להסביר לבדו את הנתונים המפתיעים. לפיכך, ייתכן והסיבה לכך נעוצה בהגדרה הבעייתית של בית ההורים לאחר שנים רבות. כך למשל, הרב חיים נבון ביקר את השימוש בממצאי הסקר החברתי בשל כך שהגדרת הדתיות של בית ההורים לא מבוססת על מעקב אמיתי אלא על הצהרה עצמית של הנשאל לאחר שנים רבות. לטענתו, "שאלה כזו מועדת ליפול בכשל הנוסטלגיה... סביר שלא מעט מסורתיים נוטים להביט לאחור, ולומר שבית הוריהם היה דתי, גם אם הוא לא היה ממש דתי לפי ההגדרה המקובלת... ייתכן שביתם דומה לבית הוריהם יותר ממה שהם מתארים, וייתכן מאוד שלו שאלו את הוריהם לפני ארבעים שנה היו גם הם מתארים את עצמם כמסורתיים".³⁷

נראה כי הממצאים בנוגע לשאלת השינוי במידת הדתיות מחזקים במידה רבה את ההשערה הזו של הרב חיים נבון, שכן הם מראים שעל אף שאנשים מגדירים את בית הוריהם כדתי ואת עצמם כמסורתיים, הרי שבפועל חלק ניכר מהם מעיד כי לא חל כל שינוי במידת הדתיות שלהם לאורך השנים.³⁸ אם כן, על אף שבסקר החברתי של שנת 2018 השיבו 41.8% מאלו שטענו כי גדלו בבית דתי כי כיום אורח חייהם הוא לכאורה פחות דתי (מסורתי או חילוני), כמעט שליש מתוכם (30.4%), טוענים כי מידת הדתיות שלהם לא השתנתה כלל לאורך השנים, כך שלמעשה שיעור האנשים הטוענים כי גדלו בבית דתי וטוענים שכיום הם אינם דתיים וגם שמידת הדתיות שלהם פחתה עומד על 29.1%.

³⁶ מעניין לציין כי לפי נתוני שנת 2018, בקרב אלו שגדלו בבית דתי ונשאו דתיים (לא כולל אלו שהפכו לחרדים) 70.6% טוענים שמידת הדתיות שלהם לא השתנתה, 25.7% טוענים שהם נעשו יותר דתיים ורק 3.7% טוענים שהם נעשו פחות דתיים (נתוני 2017 זהים כמעט לחלוטין). על פניו נתון זה מלמד על התחזקות דתית המתרחשת בתוך תחומי החברה הדתית ללא מעברים לקבוצות דתיות אחרות.

³⁷ פוסט בדף הפייסבוק שלו, 15.11.2019.

³⁸ ניתן אולי להציב פרשנות חלופית לפיה בית ההורים של חלק מהמשיבים באמת היה דתי לחלוטין ואילו המשיבים, מגיל ילדות, לא תפסו את עצמם כדתיים, ולכן במענה לסקר רבים מהם טוענים כי מידת הדתיות שלהם לא השתנתה לאורך חייהם.

לסיכום, העמקה בניתוח אורחות החיים של אלו שגדלו בבית דתי והפכו למסורתיים, ובפרט למסורתיים-דתיים, מלמדת שרבים מהם מנהלים אורח חיים הנתפס כדתי במרבית הפרמטרים המקובלים, ושמידת הדתיות של רבים מהם כלל לא השתנתה. עולה מכך שככל הנראה בקרב חלק ניכר מהמסורתיים שגדלו בבית דתי, הפערים בין מידת הדתיות שלהם למידת הדתיות של הוריהם אינם משמעותיים ולא ראוי לכלול אותם בקבוצת החוזרים בשאלה.

6. מחקרים נוספים

שני מחקרים נוספים שנערכו בשנים האחרונות מאפשרים לבחון באמצעות סקרים את היקף תופעת עזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית. המחקר ראשון הוא סקר שנערך במסגרת כתיבת הספר של שמואל רוזנר וקמיל פוקס שהוזכר לעיל ובו נשאלו 3,005 נדגמים מגוון שאלות, ובהן גם שתי שאלות בנוגע להגדרת הדתיות העצמית שלהם ושל בית הוריהם. בסקר זה הוצגו שלוש קטגוריות שונות של דתיות מלבד חרדיות: דתי-תורני, דתי ודתי-ליברלי, אך לא הוצגה קטגוריית מסורתי-דתי אלא הוצגו הקטגוריות: מסורתי, חילוני קצת מסורתי וחילוני לחלוטין. כפי שהזכרנו לעיל, בסקר זה נמצא כי 5% השיבו כי הם דתיים-ליברלים, 10% דתיים ו-7% דתיים-תורניים, כך שלכאורה 22% הם דתיים-לאומיים, אם כי סייגנו מעט את הדברים והסברנו שככל הנראה חלק מהדתיים התורניים הם למעשה חרדים בהגדרות המקובלות.

המתודה שבה נבחנה השאלה בסקר זה דומה לזו של הסקר החברתי: השוואה בין ההגדרה הדתית העצמית אל מול ההגדרה הדתית של בית ההורים. בלוח הבא מוצגים נתוני הסקר כאשר שלוש הקטגוריות של "דתי-ליברלי", "דתי" ו"דתי-תורני" מאוחדות לקטגוריה אחת ששמה "דתי".³⁹

לוח 1.9. הגדרת דתיות עצמית לעומת הגדרת דתיות של בית ההורים בקרב יהודים, קטגוריות מצומצמות, נתוני סקר רוזנר ופוקס 2018

הגדרה דתית של הבית בו גדל/ה						
חרדי	דתי (שילוב קטגוריות)	מסורתי	חילוני קצת מסורתי	חילוני	75%	הגדרה דתית עצמית כיום
1%	6%	9%	38%	15%	42%	
4%	10%	27%	12%	3%	47%	
5%	18%	14%	7%	5%	62%	
14%	62%	14%	7%	5%	62%	
77%	6%	3%	1%	2%	77%	

³⁹ מבוסס על רוזנר ופוקס, 2018, עמ' 226-227. רוזנר ופוקס הציגו את נתוני האחוזים כשהם "מעוגלים" (מבלי להתייחס לעשיריות האחוז) ולפיכך לא בכל הקטגוריות האחוזים מתיישרים ל-100%. כמו כן, הם הציגו את הנתונים באופן מפורט הכולל את כל הקטגוריות השונות של "דתי" (כמוצג על ידינו להלן), ועל בסיס זאת חיברנו את שלוש הקבוצות הדתיות להגדרה מאוחדת אחת כפי שמוצג בלוח זה. בשל גורמים אלו ייתכן שהנתונים המוצגים אינם מדויקים לחלוטין. לצערנו, הנתונים הגולמיים של המחקר של רוזנר ופוקס לא היו זמינים.

נתוני הלוח מלמדים כי מבין אלו שגדלו בבית דתי 62% נשארים דתיים, ועוד 6% הופכים לחרדים. נתונים אלו גבוהים משמעותית מאשר הנתונים שהוצגו על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ונראה שהדבר נובע בעיקר מכך שבסקר זה לא הוצגה הקטגוריה "מסורתי-דתי", כך שסביר להניח שחלק מהאנשים המזדהים בסקרי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה כמסורתיים-דתיים הזדהו בסקר זה כ"דתיים-ליברליים" או כ"דתיים"⁴⁰. בנוסף, יש לזכור שסקר זה מציג את כלל הגילאים ביחד, מבלי יכולת להפריד בין צעירים למבוגרים, כך שסביר להניח שאם הנתונים היו מפרידים בין צעירים למבוגרים היינו רואים, כמו בסקר החברתי ובסקר פיו, שתופעת עזיבת הדת נמוכה בהרבה בקרב צעירים.

בלוח הבא מוצגים הנתונים כך שהקטגוריות השונות של דתיות שאינה חרדית מופיעות כל אחת בנפרד.

לוח 1.10. הגדרת דתיות עצמית לעומת הגדרת דתיות של בית ההורים בקרב יהודים, קטגוריות מרובות, נתוני סקר רוזנר ופוקס 2018

הגדרה דתית של הבית בו גדלה								הגדרה דתית עצמית כיום
חרדי	דתי תורני	דתי	דתי ליברלי	מסורתי	חילוני קצת מסורתי	חילוני		
1%	8%	3%	7%	9%	38%	75%	חילוני	
4%	7%	9%	14%	27%	42%	15%	חילוני קצת מסורתי	
5%	7%	19%	31%	47%	12%	3%	מסורתי	
1%	8%	9%	34%	5%	2%	2%	דתי ליברלי	
5%	16%	40%	9%	7%	3%	1%	דתי	
8%	46%	15%	3%	2%	2%	2%	דתי תורני	
77%	10%	5%	3%	3%	1%	2%	חרדי	

ממצאי הלוח מצביעים על מעברים בין הקבוצות הדתיות עצמן ומהקבוצות הדתיות לקבוצות האחרות. בסיכומם של דברים ניתן לראות כי מבין הדתיים התורניים 22% הופכים להיות מסורתיים או חילונים, מבין הדתיים 31% הופכים להיות מסורתיים או חילונים ומבין הדתיים הליברליים 52% הופכים להיות מסורתיים או חילונים. אם כן, ניתן לראות שככל שהקבוצה מצויה על הסקאלה הדתית במקום קרוב יותר לחרדים כך היקף העוזבים את הדת ממנה נמוך יותר, אם כי יש לזכור שככל הנראה חלק מהדתיים התורניים הם למעשה חרדים בהגדרות המקובלות, וכן 36% מהגברים המזדהים כדתיים ליברליים בסקר אינם חובשים כיפה ו-10% מהדתיים הליברלים

⁴⁰ סיבה נוספת לפער יכולה להיות העובדה שככל הנראה חלק מהדתיים התורניים הם אנשים המזוהים בסקרים אחרים כחרדים. כמו כן, בסקר זה המדגם כולל אנשים החל מגיל 18 ולא מגיל 20 כמו בסקר החברתי. תופעת עזיבת הדת מתרחשת במקרים רבים בגיל מאוחר יותר כך שככל שהנשאלים צעירים יותר סביר להניח שהיקף עזיבת הדת יהיה נמוך יותר, אם כי בטווח של שנתיים לא נראה שהדבר יכול להשפיע באופן משמעותי על הנתונים.

הם ככל הנראה קונסרבטיבים ורפורמים, כך שייתכן שב"ניכוי" קבוצות קצה אלו, הפערים בין הקבוצות הדתיות השונות יהיו קטנים יותר.

מנגד, הנתונים מלמדים על שתי מגמות מפתיעות במידה מסוימת:

ראשית, למרות שהיקף העוזבים את הקבוצה הדתית לקבוצות המסורתיות והחילוניים נמוך מאוד בקרב הקבוצה הדתית-תורנית, הרי שדווקא בחברה זו ישנו חלק ניכר מהעוזבים שבוחר בדרך חילונית לחלוטין. מבין העוזבים את הדת בציבור הדתי-תורני 36% בוחרים באורח חיים חילוני לחלוטין (8% מתוך 22%), 32% בוחרים באורח חיים חילוני קצת מסורתי ורק 32% בוחרים באורח חיים מסורתי. לעומת זאת, מקרב העוזבים את הקבוצה הדתית לקבוצות הלא דתיות רק 10% בוחרים באורח חיים חילוני ו-29% בוחרים באורח חיים חילוני קצת מסורתי, ומקרב העוזבים את קבוצת הדתיים הליברליים לקבוצות הלא דתיות 13% בוחרים באורח חיים חילוני ו-27% בוחרים באורח חיים חילוני קצת מסורתי. כך, בשתי קבוצות אלו, מבין העוברים לקבוצות הלא דתיות כ-60% הופכים להיות מסורתיים. בהתאם למסקנות שהעלנו לעיל מניתוח נתוני הסקר החברתי וסקר פיו, ייתכן שממצא זה מושפע מכך שהמעבר מהציבור הדתי והציבור הדתי-ליברלי אל הציבור המסורתי אינו מלמד בקרב חלק מהמשיבים על שינוי מהותי מבחינה דתית, כך שההיקף האמיתי של דתיים ודתיים-ליברלים העוזבים את הדת קטן יותר, אך מנגד מבין אלו העוזבים את הדת, שיעור ההופכים לחילוניים בקרבם גבוה יותר.

שנית, למרות שנראה שהציבור הדתי-ליברלי מצטמק בשל כך שרבים עוזבים אותו, הרי שבפועל ההצטרפות אליו מקבוצות אחרות, ובעיקר מהציבור המסורתי והציבור הדתי, גורמת לכך שאם המגמות המתוארות בסקר יישמרו, הרי שהציבור הליברלי ישמור על כוח של 5% מכלל הציבור היהודי בישראל, מבלי להתייחס להשפעת הילודה. בדומה לכך גם הציבור הדתי-תורני עתיד לשמור על כוחו ולמנות 7% מהציבור היהודי. לעומתם, הציבור הדתי הרגיל המונה כיום 10% מהאוכלוסיה היהודית בישראל על פי סקר זה, "מאבד" יותר חברים מאשר הוא "מצרף", כך שכוחו עתיד לקטון ל-8% מהציבור היהודי בישראל (כאמור, ללא התחשבות בילודה).

מחקר נוסף שנערך בשנת 2018 ביקש לבחון את הנושא במתודולוגיה שונה מאלו של הסקרים והמחקרים שהוצגו עד כה. המחקר נערך על ידי ד"ר עדו ליברמן מהחוג לסוציולוגיה במכללה האקדמית גליל מערבי, ביוזמת מעלה – המרכז לציונות דתית, עבור מערכת החמ"ד (מינהל החינוך הדתי) וממצאים ראשוניים ממנו פורסם בעיתון מקור ראשון בינואר 2019.⁴¹ הנתונים המוצגים להלן מבוססים על חלק מהקבצים המפורטים יותר של המחקר שהועברו באדיבותו של ד"ר ליברמן.⁴²

מחקר זה שונה מהמחקרים הקודמים שהוצגו בכמה היבטים:

1. המחקר התמקד בבוגרי מערכת החינוך הממלכתית-דתי (חמ"ד) בלבד ולא בכלל הציבור היהודי בישראל. עם זאת, המחקר לא התייחס אל כלל בוגרי החמ"ד כאל אנשים שהגיעו מבית דתי, אלא

⁴¹ שטרן, 2019.

⁴² מן הראוי לציין שככל הנראה הכתבה ב"מקור ראשון" הציגה את הנתונים בשוגג באופן לא מדויק, ולפיכך ישנו משנה חשיבות להצגת הנתונים באופן מדויק.

הבחין בין דתיים, מסורתיים וחילוניים (ראו להלן). בנוסף, המחקר לא סוקר את כלל בוגרי החמ"ד לאורך השנים אלא את בוגרי החמ"ד בשנים 2006-2017 (גילאי 19-30 בעת עריכת המדגם).

2. בניגוד למחקרים הקודמים, מחקר זה הגדיר את המונחים "דתי", "מסורתי" ו"חילוני" לא באמצעות הגדרתו העצמית של המשיב או את בית הוריו, אלא באמצעות הגדרה של שאלת תוכן. המחקר הגדיר דתי כ"אדם המשתדל לקיים לפחות את המצוות המרכזיות כגון שמירת שבת, כשרות וכדומה כחובה הלכתית"; מסורתי הוגדר כ"אדם שמשדל לקיים לפחות חלק מהמצוות אבל לא כחובה הלכתית אלא כחלק ממסורת ישראל" וחילוני הוגדר כ"אדם שלא מרגיש מחויבות כלשהי למסגרת הלכתית". ניתן להציג הגדרות אחרות למונחים "דתי" ו"מסורתי", אך נראה שכל מחקר שיבקש להגדיר מונחים אלו באמצעות שאלת תוכן ולא באמצעות הגדרה עצמית יזדקק להגדרה שאינה מושלמת.

המחקר מבוסס על מדגם של 1,510 בוגרים של החינוך הממלכתי-דתי בשנים 2006-2017. מביניהם נמצא כי 85.1% הגיעו מבית דתי, 14% הגיעו מבית מסורתי ו-0.9% הגיעו מבית חילוני. המחקר מצא כי בעת סיום התיכון, שיעור הדתיים עמד על 76% לעומת 18.7% מסורתיים ו-5.3% חילוניים, ובעת עריכת הסקר עמד שיעור הדתיים על 71.5% לעומת 19.5% מסורתיים ו-9% חילוניים.⁴³

אם כן, המחקר מצא כי כיום 71.5% מבוגרי החמ"ד הינם דתיים, אך כאמור כ-14% מבוגרי החמ"ד כלל אינם מגיעים מבית דתי. הלוח הבא מציג את הנתונים של ההגדרה הדתית העצמית לעומת ההגדרה הדתית של בית ההורים.

לוח 1.11. הגדרת דתיות עצמית לעומת הגדרת דתיות של בית ההורים בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאי 19-30, נתוני מחקר ד"ר עדו ליברמן

הגדרה דתית של בית ההורים		דתיות	הגדרה דתית עצמית כיום
מסורתי	דתי		
28.9%	78.8%	דתי	
57.3%	13.3%	מסורתי	
13.7%	7.9%	חילוני	
100.0%	100.0%	סך הכול	

על פי מחקר זה, מבין מסיימי התיכון בחמ"ד שגדלו בבתי דתיים 78.8% נשארים דתיים, ואילו 21.2% אינם נשארים דתיים, מתוכם 13.3% הופכים למסורתיים ו-7.9% לחילוניים. מנגד, בקרב מסיימי התיכון בחמ"ד הבאים מבתי מסורתיים, הרוב נשארים מסורתיים (57.3%), ו-29.8% הופכים לדתיים. הנתונים בנוגע לבאים מבתי חילוניים אינם משמעותיים בשל מיעוט התלמידים הללו בחמ"ד המגיעים מבתי חילוניים (0.9%).

אם כן, במחקר זה נמצא שיעור נמוך יחסית של דתיים העוזבים את הדת, אם כי יש לשים לב שהמחקר עוסק בגילאי 19-30. כפי שד"ר ליברמן ציין בעצמו בראיון למקור ראשון, בקרב הצעירים (גילאי 19-21) נמצא אחוז נמוך יחסית של עזיבה של הדת, שסביר להניח שנובע מכך שצעירים בגיל

⁴³ הירידה מ-85.1% דתיים ל-71.5% הוצגה בכתבה ב"מקור ראשון" כמשקפת מציאות של 14% דתל"שים, על אף שבפועל היא אינה משקפת את שיעור האנשים שגדלו בבית דתי והפסיקו להיות דתיים.

זה נמצאים באמצע תהליך גיבוש הזהות הדתית שלהם.⁴⁴ אם כן, על אף ששיעור העוזבים את הדת במחקר זה נראה במבט ראשון נמוך בהרבה מאשר בנתוני הסקר החברתי ונתוני סקר פיו, למעשה הפערים בין המחקרים אינם כה תהומיים. כך, בנתוני סקר פיו נמצא כי 62.9% מהמשיבים בגילאי 18-29 שגדלו בבית דתי נשארו דתיים ועוד 7.2% הפכו לחרדים, כך ששיעור עזיבת הדת בקרב המשיבים בגילאי 18-29 עומד על 29.9%. בנתוני הסקר החברתי ישנם נתונים בפילוח לפי גיל רק על אלו שגדלו בבית דתי ונשארו דתיים (לא כולל אלו שהפכו לחרדים), ובשנת 2018 נמצא כי 67.9% מהמשיבים בגילאי 18-29 נשארו דתיים, כך שסביר להניח שבתוספת אלו שהפכו לחרדים שיעור עזיבת הדת בקרב המשיבים בגילאי 18-29 עומד על כבין 25% ל-30%.

7. פילוח מגדרי

הסקרים והמחקרים השונים הציגו תמונה מורכבת באשר להבדלים בין גברים ונשים בהיקף עזיבת הדת. כאמור, מחקרו של ד"ר עדו ליברמן מצא כי מקרב בוגרי החמ"ד הבאים מבתים דתיים 21.2% עוזבים את הדת, אך הללו אינם מתפלגים שווה בשווה בין גברים ונשים; בעוד שבקרב הגברים המגיעים מבית דתי נמצא כי 26.4% אינם נשארים דתיים בבגרותם, בקרב הנשים שיעור העוזבות את הדת נמוך בהרבה ועומד על 16.3%. בדומה לכך, בסקר של מכון פיו שמצא כי בקרב כלל אלו שגדלו בבית דתי (גברים ונשים ביחד) ישנו שיעור של 40.2% העוזבים את הדת, הרי שבקרב הגברים נמצא כי 47.3% אינם נשארים דתיים בבגרותם ואילו בקרב הנשים נמצא כי רק 30.7% אינן נשארות דתיות בבגרותן.

ממצא זה שונה לחלוטין מהממצאים שעלו במרבית הסקרים החברתיים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: בכל אחת מהשנים 2007-2012 וכן בשנת 2017 נמצאו כי שיעור הגברים שגדלו בבית דתי ונשארו דתיים (כולל אלו שהפכו לחרדים) היו גבוה יותר מהשיעור המקביל בקרב נשים. בכלל השנים הללו ביחד, שיעור הגברים שנשארו דתיים עמד בממוצע על 53.1% לעומת 50% בקרב נשים, כך ששיעור העוזבים את הדת לפי נתוני הסקר החברתי גבוה יותר דווקא בקרב נשים. אם מחשיבים גם את אלו שהפכו להיות מסורתיים-דתיים נמצא כי בכלל השנים שיעור הגברים והנשים שנשארו דתיים או מסורתיים-דתיים זהה לחלוטין ועומד על 71.3%. שינוי מגמה הסתמן בסקר החברתי של שנת 2018 שבו נמצא כי 60% מהנשים שגדלו בבית דתי נשארו דתיות (כולל אלו שהפכו לחרדיות) לעומת 55.9% בקרב הגברים. בצירוף אלו שהפכו למסורתיים-דתיים הפער אף גדול יותר ונמצא כי 76.7% מהנשים נשארו דתיות או מסורתיות-דתיות לעומת 70.4% מהגברים.

⁴⁴ שטרן, 2019.

רשימת מקורות

- בן-דוד, דן (2019). **עושים (לומדים) חשבון בישראל: מגמות דמוגרפיות מנוגדות וליבת לימודים**. ירושלים: מכון שורש.
- בר-לב, מרדכי (1977). **בוגרי הישיבות התיכוניות בארץ ישראל: בין מסורת וחינוך**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, בית הספר לחינוך.
- בר-לב, מרדכי (1994). **יהדות חופשית 6**, עמ' 24-27.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **הסקר החברתי 2017**, ירושלים: 2019.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **סקר כוח אדם 2014**, ירושלים: 2017.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **סקר כוח אדם 2015**, ירושלים: 2017.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **סקר כוח אדם 2016**, ירושלים: 2018.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **סקר כוח אדם 2017**, ירושלים: 2019.
- הרמן, תמר (2014). **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- וינריב, אלכס, ובלס, נחום (2018). **מגמות שינוי ברמת הדתיות בחברה היהודית**. ירושלים: מרכז טאוב.
- זלבה, מיכאל (2017). **דמוגרפיה של הדתיות: תהליכי חילון בציבור הדתי והמסורתי**. ירושלים: חותם.
- לוי, שלומית, לוינסון, חנה וכ"ץ, אליהוא (1993). **אמונות, שמירת מצוות ויחסים חברתיים בקרב היהודים בישראל**. ירושלים: מכון גוטמן למחקר שימושי.
- לסלוי, אברהם, ובר-לב, מרדכי (1993). **עולמם הדתי של בוגרי החינוך הממלכתי דתי**. רמת-גן: המכון הסוציולוגי לחקר קהילות. אוניברסיטת בר-אילן.
- מרגוליס, פאראנאק (2017). **היוצאים - מדוע דתיים עוזבים את הדת וכיצד להתמודד עם האתגר**. תל אביב: הוצאת סלע מאיר.
- פיו (2016). **Israel's Religiously Divided Society**. Pew Research Center, (2016).
- רוזנר, שמואל ופוקס, קמיל (2018). **#יהדותישראלית: דיוקן של מהפכה תרבותית**. חבל מודיעין: דביר.
- שטרן, נועה (2019). **"ואחד בלי כיפה"**, מקור ראשון, 2.1.2019.